

lage rente van het korte krediet was er ruimte voor een bloeiende arbitragehandel. Het succes hiervan had te maken met het feit dat de Amsterdamse filialen deel uitmaakten van een internationaal netwerk. Na de sanering van de Nederlandse staatsfinanciën in 1844, waardoor het rendement van de staatsobligaties tot beneden het gemiddelde niveau van andere Europese landen daalde, en door het naar elkaar toe groeien van de Europese rentestanden (mede als gevolg van de invoering van de telegraaf) werden de filialen in Amsterdam geleidelijk weer opgeheven.

Jonker schrijft aan het eind van zijn samenvatting: 'Kortom, er is geen enkele aanwijzing voor het bestaan van knelpunten in de financiering van handel en industrie tot omstreeks 1860... De vele voorbeelden van bedrijven die door dik en dun op steun konden rekenen, weerleggen dat bankiers en beleggers risicomijdend en afkerig van de Nederlandse nijverheid geweest zouden zijn'. Deze forse uitspraken worden niet geheel gedekt door de inhoud van Jonkers boek. Het aantal in deze periode opgerichte NV's was immers gering en in het geval van de NHM en de Rhijnspoorwegmaatschappij was er een rentegarantie van de koning nodig om de aandelen voor de beleggers aantrekkelijk te maken. Ook lezen wij dat het vooral de Duits-joodse bankiershuizen waren die op het gebied van de spoorwegaanleg het initiatief namen. De Nederlandse beleggers deden bovendien hun aandelen van de hand wanneer het dividend onder de vier procent zakte en dus lager lag dan de gemiddelde rente op staatsobligaties.

Er was inderdaad veel kapitaal voorhanden, maar dat ging voor een heel groot deel in de effectenhandel en -speculatie. En wat te zeggen van Hope & Co., dat net als in de achttiende eeuw grote bedragen aan kasgeld aanhield, in plaats van het rentegevend te beleggen? Ook in veel andere opzichten eindigde de achttiende eeuw in Amsterdam pas rond 1850.

M. G. Buist

K. P. C. de Leeuw, M. F. A. Linders-Rooijendijk, P. J. M. Martens, ed., *Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd* (Tilburg: Gianotten, 1995, xvii + 406 blz., f59,50, ISBN 90 6663 035 3).

Ter gelegenheid van het afscheid in 1995 van hun promotor H. F. J. M. van den Eerenbeemt als hoogleraar in de politieke, sociale en economische geschiedenis aan de Katholieke universiteit Brabant hebben de auteurs van deze bundel hem dit vriendenboek aangeboden. Het is geheel gewijd aan de geschiedenis van de vrijetijdsbesteding in Nederland, voornamelijk in de negentiende en twintigste eeuw. Het is een onderwerp dat uiteraard goed paste bij het moment van aanbieden, maar ook tegemoet komt aan Van den Eerenbeemts toegenomen belangstelling voor de cultuurgeschiedenis. Voorafgegaan door een viertal algemene beschouwingen over het verschijnsel vrijetijdsbesteding, handelen acht artikelen over het streven naar de beheersing van, meestal andermans, vrije tijd, eveneens acht over de vrijetijdsbesteding buitenshuis, terwijl in de laatste vier bijdragen facetten van de vrijetijdsbesteding binnenshuis aan de orde komen. Een bibliografie van Van den Eerenbeemt is als losse bijlage aan het boek toegevoegd. De bundel is betrekkelijk laagdrempelig; de meeste artikelen bevatten snelle schetsen en zijn duidelijk voor de gelegenheid geschreven op grond van enige literatuur, gemakkelijk voorhanden feitenmateriaal of eigen ervaringen van de auteurs. Aan wie zich voor het eerst in de thematiek oriënteert, bieden zij ongetwijfeld veel lezenswaardigs. Dit geldt zowel voor enkele overzichtsartikelen (Thea Linders-Rooijendijk, Rudolf Philips, Henk van Stekelenburg) als voor de meeste bijdragen over een specifiek onderwerp, zoals de invloed op de vrijetijdsbesteding van respectievelijk de ANWB (Thea Linders-Rooijendijk), de overheid, met name te

Breda (Jan van den Dam) en de kerken, in het bijzonder in het Land van Heusden en Altena (Kees de Gast), de vrijetijdsbesteding van socialisten in Eindhoven begin deze eeuw (Henk Giebels), schutterijen en kermissen in de Liemers (Ben Jansen), kermisattracties (Georges Linssen), het Doetinchems symphonieorkest (Keetie Sluyterman), stadsparken in Noord-Brabant (Jeanine Dekker), paardensport (Jan van Oers), watersport (Piet Martens), voetbal (Frans van Gaal), de badplaats Oostende (Chantal Vancoppenolle), vrijetijdskleding (Frans Jansen), het verzamelen, met name van munten (Frans van Puijenbroek), corresponderen als middel om zichzelf geestelijk te hervinden (Hannie Kool-Blokland) en huiswerk maken (Theo Hoogbergen). Wekken deze opstellen voor wie met dit studieterrein meer vertrouwd is enige teleurstelling, dat geldt niet voor enkele andere bijdragen die in hun documentatie wat zwaarder zijn aangezet of door hun stellingname een bijdrage leveren aan het debat.

In haar inleidende artikel wordt dat door Kitty de Leeuw uitstekend samengevat. Zij stelt dat de (voorgescreven) invulling van de vrije tijd de mogelijkheid biedt de eigen identiteit, van groepen en in mindere mate van individuen, vorm en uitdrukking te geven. Daardoor kunnen relaties, meestal spanningsverhoudingen, tussen allerlei groeperingen (gerekend naar klasse of stand, godsdienstige of culturele oriëntatie, gender, leeftijd, enzovoorts) in kaart gebracht worden. Dit spoor volgend laat Mei van Eiteren genuanceerd zien hoe na de oorlog verschillen in de perceptie en de aangepaste overname van de Amerikaanse (muziek)cultuur leidden tot onderscheiden jeugdculturen. Paul Teeuwen schetst de geleidelijke breuk in de jaren zestig in de bemoeienis van bedrijven met hun personeelsleden na het werk, omdat de laatsten daarop steeds minder prijs stelden. Deze houding van verzet, met een beroep op de eigen waarden van de groep, tegen interventies van bovenaf wordt ook geanalyseerd in de bijdragen van Jan van Oudheusden en Ad van den Oord. De eerste toont aan dat Bossche jongelui zich in de jaren tien en twintig minder soepel schikten naar de katholieke beschavingsidealen ten aanzien van de vrijetijdsbesteding dan doorgaans wordt gedacht, terwijl Van den Oord in dezelfde geest overtuigend betoogt dat voormannen van de katholieke arbeidersbeweging in Oisterwijk, ook in deze jaren, niet als bondgenoten van de clerus beschouwd mogen worden in dit beschavings-offensief. Bijdragen als deze geven de bundel glans, maar Zijn toch onvoldoende in aantal om hun stempel daarop als geheel te kunnen drukken.

John Helsloot

E. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Dissertatie Nijmegen 1995, Migratie- en etnische studies II; Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, 277 blz., f49,50, ISBN 90 5589 014 6).

Heijs geeft een overzicht van de naturalisatiewetgeving in Nederland tussen het vertrek van Napoleon in 1813 en het verdrag van Maastricht in 1992. Centraal staat de vraag wie aanspraak kon maken op het Nederlandschap. Deze op het oog simpele vraag leidde tot ingewikkelde politieke discussies. Elk antwoord riep een volgende vraag op. Heijs geeft op heldere en overzichtelijke wijze aan waar de knelpunten in het beleid zaten. Aan de hand van de discussies over het Nederlandschap laat hij zien hoe de overheid steeds opnieuw probeerde een coherente en rationele verklaring te bieden voor het arbitraire, opportunistische en emotioneel geladen beleid dat werd gevoerd.

Het simpele politieke antwoord op de vraag omtrent Nederlandschap luidde: mensen met voldoende nationale gemeenschaps- en loyaliteitsgevoelens kunnen aanspraak maken op de Nederlandse nationaliteit. Of hun gevoelens inderdaad voldoende waren, werd afgemeten aan